

הסיפור של אליס מילר: "אישה תעלה למטוס עם סל-קל?"

נטע זיו*

שירות נשים בתפקידי לחימה בצה"ל אינו יורד מסדר היום הציבורי זה שלושה עשורים. סוגיה זו מהווה במידה רבה בבואה של החברה הישראלית, שבה נדונות בזירות שונות מחלוקות רחבות באשר למעמדן של נשים בציבוריות הישראלית בכלל ובצבא בפרט. פסק הדין בעניין אליס מילר (בג"ץ 4541/94), שבו נקבע לראשונה כי אין לפסול נשים משירות בקורס טיס, מהווה נקודת התחלה טובה למחשבה ולדין במעמדן ובמקומן של נשים בצה"ל ובחברה הישראלית. ברשימה זו, שהיא חלק מכרך "מעשיות משפט", אני מבקשת להביט לאחור, על תחילת שנות התשעים, עת ייצגתי את אליס מילר בעתירתה לבג"ץ. מטרתה של הרשימה היא להציץ אל מאחורי הקלעים של התדיינות זו, ולשתף את הקוראים בדילמות שליוו את הגשתה, בגישה שעמדה בבסיס כתבי הטענות, בחשיבה האסטרטגית והטקטית על הדין בבית המשפט וכן לאחר פסק הדין שניתן בעתירה. כמו כן תציג הרשימה את מחשבותיי לגבי השלכותיה של עתירת אליס מילר על המשך ההתדיינות בנושא זכויות נשים בישראל.

פתח דבר

נדמה שנושא שירות נשים בתפקידי לחימה בצה"ל אינו יורד מסדר היום הציבורי זה שלושה עשורים. סוגיה זו מהווה במידה רבה בבואה של החברה הישראלית, ומשקפת מחלוקות רחבות יותר, החורגות מעניינן של נשים וצבא. שירות נשים בצה"ל מתקשר למקומן של נשים במרחב הציבורי בכלל ובמוסדות המדינה בפרט, לתפקידו של צה"ל

* מרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב, ניהלה במשך שנים את תוכניות הקליניקות בפקולטה. בין השנים 1985-1996 עבדה כעורכת דין באגודה לזכויות האזרח, ובמסגרת זו ייצגה את אליס מילר ביחד עם עורכת הדין רחל בניזמן משדולת הנשים בישראל. תודתי נתונה לעו"ד בניזמן על תרומתה לרשימה זו. היא סייעה לי להיזכר בכמה עניינים שכבר נשתכחו ממני במשך השנים, העירה והוסיפה רבות לרשימה. הדברים הכלולים בה הם אף על דעתה. (הוספת המובאות בציטוטים בסוגריים מרובעים הם שלי, אלא אם כן נאמר אחרת).

ביצירת אינטגרציה חברתית ובקידום שוויון בין קבוצות אוכלוסייה שונות, למתח בין רעיון ה"שוויון בנטל" בהקשר של שירות חרדים בצבא אל מול "התאמות" נדרשות מחמת אמונה דתית, וכמובן – למקומם של המשפט ושל בית המשפט בהכרעות חברתיות מסוג זה.

פסק הדין בעניין אליס מילר¹ הוא אפוא נקודת התחלה טובה לחשוב ולדון על מעמדן ומקומן של נשים בצה"ל ובחברה הישראלית, כמו גם על יתר השאלות הללו. יש לזכור, שהעתירה הוגשה ונדונה בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים, תקופה שהולידה שורה של פסקי דין תקדימיים בנושא זכויות האזרח: חופש הביטוי והעיתונות, חופש המצפון, זכות ההפגנה, כמו גם פסקי דין שעייגנו את הזכות לשוויון של נשים, להט"ב, ערבים, ואנשים עם מוגבלות.² כידוע, בשנים אלו נחלשה דוקטרינת זכות העמידה וצומצמה דוקטרינת השפיטות. בית המשפט העליון, בהובלת הנשיא השופט אהרון ברק, פתח את דלתות בית המשפט בפני עותרים ציבוריים – ארגוני זכויות אדם "צעירים" ועורכי/ות דינם, שהביאו בפניו מקרי מבחן להכרעה שיפוטית.³ על רקע זה הוגשה העתירה, גם היא בשיתוף שני ארגוני זכויות שפעלו בתקופה זו: האגודה לזכויות האזרח ושרולת הנשים בישראל.

קיימת כתיבה לא מעטה על משמעויותיו המשפטיות והחברתיות של בג"ץ מילר.⁴ מטרתה של רשימה זו היא לתרום לדיון זה, אך מכיוון מעט שונה. היא תספר את סיפור העתירה תוך שימת דגש על תהליך השתלשלותה, השחקניות שלקחו בה חלק, הארגונים שהיו שותפים לה, האסטרטגיה המשפטית שנבחרה לאתגור מדיניות צה"ל, הדילמות האידיאולוגיות והפרקטיות שליוו את העתירה, והמחשבות על השלכותיו של פסק הדין – ולא בהתבסס על פסק הדין שניתן בה. קיים כמובן קשר בין פסק הדין לבין ההתנהלות סביב העתירה והטיפול בה. אולם "מעשיית משפט" זו תביט לאחור, על תחילת שנות התשעים שבמהלכן נדונה הסוגיה המשפטית של שוויון נשים בצה"ל, תוך שיתוף הקוראים בנעשה מאחורי גלימות עורכות הדין, כתבי הטענות, הדיון בבית המשפט ופסק הדין שניתן בעתירה. חלק א' יתאר את האופן שבו התיק "נולד" וחלק ב' את ההתלבטויות שליוו את ההחלטה לפנות לבג"ץ בעניינה של אליס מילר. חלק ג' יפרוש את הטיעונים העיקריים שמצאו את דרכם לעתירה, וחלק ד' את הדילמה האסטרטגית-עיונית המרכזית שהתעוררה במהלך ההתדיינות – עד כמה להדגיש את הדמיון בין נשים לגברים לעומת השונות ביניהם. חלק ה' יציג בקצרה את ההכרעה בעתירה וחלק ו' את הערכתי לגבי השלכותיה על המשך ההתדיינות בנושא זכויות נשים בישראל.

א. איך תיק נולד

אליס מילר שאפה עוד מילדות להיות טייסת. בצעירותה עברה קורס תעופה וקיבלה רישיון טיס אזרחי. היא התקבלה לעתודה האקדמית, למדה הנדסה ובהתקרב מועד גיוסה ביקשה לעבור מבחני מיון לקורס טיס. אליס מילר פנתה לצה"ל בבקשה לאפשר לה לעשות כן, אולם נענתה בשלילה בגלל היותה אישה. בעקבות הסירוב היא החלה

בסדרת פניות, הן בתוך המערכת הצבאית והן לגופים ואישי ציבור מחוצה לה, על מנת שיסייעו לה להגשים את שאיפתה זו. בין היתר שלחה בחודש יוני 1993 מכתב לנשיא המדינה דאז, עזר וייצמן, וכתבה בו כך: "אני אוהבת את ארצי בכל ליבי. אני מרגישה כי כאן ביתי וכי אני חבה לעמי ולמולדתי חוב כבד. חובת ההגנה על המולדת [...] ליבי גאה בקרבי בכל פעם שראיתי לנגד עיני את הגשמת שאיפותי; שילוב אהבת הטיסה עם הגנה על מולדתי האהובה"⁵. תשובתו המזלזלת של נשיא המדינה וייצמן לפנייתה של מילר כבר הפכה למיתוס. בשיחה בעל פה ביניהם הוא השיב לה כך: "תשמעי מיידלע, את ראית פעם גבר סורג גרביים? ראית פעם אישה כירורגית או מנצחת על תזמורת? נשים לא מסוגלות לעמוד בלחצים הדרושים מטייסי קרב"⁶.

אליס מילר לא נואשה, והמשיכה בפניות רשמיות לדרגים הגבוהים ביותר בחיל האוויר. בשנים 1993 ו-1994 היא כתבה למפקד חיל האוויר דאז, האלוף הרצל בודינגר ואף נפגשה עימו. בודינגר העמיד אותה על מדיניות צה"ל שלפיה מכוח הוראות הפיקוד העליון (המקור הנורמטיבי להתנהלות צה"ל), נשים אינן משובצות לתפקידי לחימה. ומכיוון שטיס הוא מקצוע לחימה – נשים אינן יכולות להתקבל למקצוע זה.⁷ במקביל, היא אף פנתה לח"כ נעמי חזן, שהחלה כהונתה בכנסת מטעם מרצ שנה קודם לכן, כיהנה באותה עת כסגנית יו"ר הכנסת, והייתה מוכרת כפעילה בנושא זכויות נשים. ח"כ חזן ניסתה אף היא להביא לשינוי ההחלטה בפניות שונות לצה"ל, אולם הדבר לא עלה בידה. משכך, בתחילת שנת 1994 יצרה ח"כ חזן קשר עם שדולת הנשים בישראל (שאותה הכירה מפעילותה הפמיניסטית הציבורית), ועם האגודה לזכויות האזרח. במסגרת זו אף התייעצה עם פרופ' פרנסיס רדאי, משפטנית בעלת שם בתחום המשפט הציבורי וזכויות נשים ועם עורכות הדין רחל בנזימן מארגון שדולת הנשים בישראל וכן עימי (באותה עת עבדתי באגודה לזכויות האזרח בישראל), לגבי היתכנות פעולה משפטית בשמה של מילר. היה ברור לנו כמשפטניות, שמהלך שכזה חייב פנייה לבג"ץ נגד צה"ל, בטענה התוקפת את חוקיות ההוראות הצה"ליות המונעות באופן גורף מנשים להשתבץ למקצועות לחימה, ולטיס בכלל זה. שני הארגונים, אם כן, באמצעות עורכות דינם, החליטו לקחת על עצמם את ייצוגה של אליס מילר ופעלו לאורך כל הדרך בשיתוף פעולה מלא.

ב. התלבטויות

ההחלטה בעניין פנייה לבג"ץ לוותה בהתלבטויות משני סוגים. הראשון – אידיאולוגי פמיניסטי; השני – משפטי.

1. דילמה של אג'נדה פמיניסטית

לשני הארגונים היה ברור, שעתירתה של אליס מילר חורגת מעניינה האישי וכי מדובר במהלך משפטי תקדימי שתהיה לו השלכה ציבורית, חברתית ומשפטית רחבה. ואכן, ייצוג של עורכי דין ציבוריים בארגונים מחייב הצפת ההשלכות שיש למהלך משפטי

מסוג זה על הציבור (כולו או חלקו) ודיון במשמעותן, תוך הכרה באחריות שיש למי שיוזם את המהלך המשפטי, מעבר לתוצאתו לגבי הלקוחה הפרטנית. הספרות העוסקת בדילמות אלו מכירה בכך שיחסי עורך דין ציבורי ולקוח שונים מאלו המקובלים במסגרת ייצוג פרטי. כפי שמתארים רובינשטיין (Rubinstein), ג'בארין וזיו, מכיוון שעורכי דין ציבוריים מעוניינים לקדם (גם) שינוי מערכתי רחב באמצעות התדיינות משפטית, וזאת מעבר לסיוע ללקוח שנפגע, מערכת הנאמנויות שלהם מורכבת יותר מזו הקיימת במסגרת ייצוג רגיל.⁸ כך היה גם בעניין ייצוגה של אליס מילר.

בעניין מילר הדבר היה כרוך בהתלבטויות בשני היבטים. הראשון נגע להיותה של העתירה "אליטיסטית", במובן זה שלא עסקה בעניין בסיסי או קיומי בחייהן של נשים רבות, ובמציאות הישראלית הייתה רלוונטית בעיקר לנשים צעירות ממעמד חברתי וכלכלי גבוה. משכך, התלבטנו אם עניין מילר הוא המקרה התקדימי שעזמו ראוי שארגוני זכויות וארגוני נשים יגיעו לבית המשפט העליון בטענה על שוויון בין נשים לגברים. אומנם עד אותה עת נדונו סוגיות של שוויון מגדרי בבג"ץ, ובראשן עניין שקדיאל ועניין פורז, שעסקו בזכות נשים להיות חלק מגופים ציבוריים העוסקים בענייני דת.⁹ אולם במקרים אלו לא היה זיהוי כה חזק בין מגדר ובין מעמד, בעוד שבעניין מילר הוא בלט לעין. אין זה סוד כי סיכויו של מועמד להגיע לקורס טיס וזהו עם השתייכות למעמד חברתי-כלכלי גבוה. משום שלפסק דין תקדימי יש ערך סמלי ולא רק עיוני או מעשי, הטריד אותנו הפער בין עולמה של אליס מילר – שהגיעה ממעמד חברתי-כלכלי איתן יחסית – לבין חייהן של נשים עניות החיות בפריפריה הגאוגרפית והחברתית של ישראל. נשים אלו נאבקות על קיום בסיסי, ועל זכויות חברתיות כגון רווחה, תעסוקה, דיור ובריאות. נדמה היה שאין דבר רחוק מהן מאשר מאבק ליברלי המגולם בחלום על כנפי טיס. היה חשש שהמסר שיועבר על ידי הארגונים המוזכרים לעיל לנשים בישראל הוא שמאבק לשוויון אינו מאבק "שלהן", אלא של החזקות בלבד.¹⁰

ההיבט השני נגע למשמעות שיש למאבק על שוויון דווקא במסגרת הצבא. כך בכלל, וכך במיוחד בהקשר הישראלי. בעולם, ובקרב חלק מן הפמיניסטיות בישראל וזהתה התנועה הפמיניסטית במידה לא מבוטלת עם תפיסות אנטי-מיליטריסטיות. אלו רואות בצבא – ככזה – מוסד המייצג ערכים של אלימות וכוחנות, ומשכך מנוגד לאג'נדה הפמיניסטית, לפחות לחלק היותר רדיקלי בה.¹¹ בישראל צה"ל מהווה מחד גיסא מוקד להזדהות של קבוצות אוכלוסייה שונות, שאף רואות בו פלטפורמה לקידום הזדמנויות החסומות לרוב בפני קבוצות שונות באזרחות;¹² מאידך גיסא, בקרב קבוצות אחרות מזוהה צה"ל עם פגיעה בזכויות אדם (במיוחד בהקשר של הכיבוש), ובוודאי אינו מקור להזדהות של קבוצת המיעוט הערבי החי בישראל.¹³ מצד אחד נטען אפוא, שהגשת העתירה בעניין שוויון בצה"ל עומדת במתח עם ערכים פמיניסטיים אוניברסליים. המהלך עלול לעצב את התפתחותה של הזכות לשוויון מגדרי בהקשר מוסדי שהוא בעיית באג'נדה הפמיניסטית הכללית. מצד שני נטען, שמעמדו הייחודי של צה"ל בחברה הישראלית,

כגוף שיש לו השלכות סמליות וממשיות על שוויון הזדמנויות בתחומי חיים אזרחיים, דווקא מעצים את החשיבות של מאבק לשוויון במסגרתו.

שיקולים אלו נדונו על ידינו בכובד ראש, אך לא היה בהם כדי להכריע נגד פנייה לבג"ץ. באשר לסוגיית הרלוונטיות לקבוצות פחות פריבילגיות – על אף המודעות לכך, התגבשה גם הבנה כי לעיתים מאבקים רחבים מתחילים דווקא בפמיניזם ליברלי של חזקות. היסטורית, רבים מהמאבקים המשפטיים לשוויון החלו בהתדיינות בנושאים הרלוונטיים לנשים חזקות, עניינים הנחשבים אזוטריים מבחינת חינויותם לתנאי קיום בסיסי, ואף יותר מכך – על ידי גברים שטענו לאי־שוויון.¹⁴ עניין מילר התעורר בשלבים הראשונים של המאבק לשוויון משפטי לנשים בישראל, שחשוב היה לא להחמיצו, ועל כן סוגיית האליטיזם נתפסה כרע במיעוטו. באשר למאבק לשוויון בצה"ל דווקא, התחושה הייתה שהדואליות בסמליות של צה"ל בחברה הישראלית מטה את הכף לפעול בערוץ המשפטי. שירות צבאי הוא בעל השלכה רחבה על מגוון ההזדמנויות העומדות בפני צעירים וצעירות בישראל. ההשפעה קיימת בתחום התעסוקה ובפוליטיקה, ובאופן כללי ניתן משקל רב לסוג השירות הצבאי וליתרון שבכירות בצה"ל מעניקה לפורשים ממנו (גברים כמובן). ברמה הסמלית שירות צבאי מהווה אתר וסמן של מאצ'ואיזם גברי, המשליך על מעמדן של נשים בישראל בכל תחומי החיים, דבר שבא לידי ביטוי באופן כה חזק באמירה "הטובים לטיס הטובות לטייסים".¹⁵ כל אלו גוברים על השיקולים הנוגדים, על אף כוחם המשכנע בהיבטים הרחבים של "תורת מאבק" פמיניסטית. כפי שנראה בהמשך, שיקולים נוגדים מסוג זה המשיכו ללוות את הדיון במקרה אליס מילר שנים לאחר מתן פסק הדין.

אכן, מדובר בדילמות שקשה מאוד ליישב בחיי המעשה. אין להן תשובה אחת נכונה, ואין כנמצא דרך סדורה או מנגנון מובחן להכריע בהן. אף שההתלבטויות היו ידועות, הוצפו ונדונו – אף אחד מהשיקולים לא היה בעל משקל מכריע לגרום לוותר על המהלך המשפטי. אודה, שבנסיבות אלו מדובר בהחלטה המבוססת במידה רבה על תחושה אישית, ועל ההכרה בכך שהעתירה תגיע ממילא להכרעה, כך או אחרת. ואם כך הדבר – הרי שאני מעוניינת להיות מעורבת בה ולקחת חלק בייצוג. ראשית, החלטה לגבי הימנעות מפעולה משפטית מסוימת, מהטעם שהיא עלולה להוביל לתוצאות חברתיות לא רצויות (ברמה המעשית או הסמלית), אינה פשוטה כלל ועיקר. קשה לדעת מראש מה יהיה מהלכו של תיק משפטי, מה ההלכה שתצא תחת ידיו של בית המשפט, ואם לאורך זמן פסק הדין עשוי לתרום לפיתוחה של דוקטרינה משפטית "טובה", על אף הקשיים הכרוכים בעצם ניהול העתירה. ואומנם, כג"ץ אליס מילר מראה שלמרות הדילמות שהיו כרוכות בעצם הגשתו, מדובר באחד מפסקי הדין החשובים ביותר בפיתוח דוקטרינת השוויון הקבוצתי בישראל. זאת ועוד, בינות ההתלבטויות והחשיבה הרפלקסיבית – עמדה אישה אמיתית, לקוחה. אליס מילר נפגעה והיא רצתה שעורכות הדין ייצגו אותה במאבקה המשפטי. לא לגמרי ברור אם מבחינה אתית יהא זה צודק להניח "על גבה" של עותרת ספציפית זו את השיקולים האסטרטגיים של מאבקים פמיניסטיים ארוכי

טווח. לבסוף, היה קיים גם השיקול האישי-מקצועי. עמד בפניי פיתוי גדול לקחת חלק בניהול תיק עקרוני ולהוביל, ביחד עם חברותי, עניין שאנו מאמינות בו, תוך פיתוח שיח פמיניסטי משפטי. אם גורלו של התיק הוא להגיע להתדיינות – ארצה אפוא לקחת בו חלק בייצוג בעצמי.

2. דילמה של אסטרטגיה משפטית

במקביל להתלבטויות באשר לעצם הגשת העתירה נגד צה"ל כמוסבר, התעוררו גם דילמות פנים-משפטיות על דרך ניהול העתירה. דילמות אלו התרכזו סביב אופן הבניית טענת ההפליה וצידה השני – הדרישה לשוויון.

בעת הגשת העתירה, ובחלק מן המקרים גם היום, מסלולי השירות של נשים וגברים לא היו זהים בתחומים רבים, ובחלקם "הקלו" על נשים. ראשית, בפני נשים עמדה האפשרות לקבל פטור משירות צבאי מטעמי דת וכן אם היו נשואות, חיילות בהיריון שוחררו מהצבא, ונשים שירתו שירות חובה קצר מזה של גברים. חובת שירות המילואים הפעיל של נשים הייתה קצרה מזו של גברים, וכמובן – תפקידים רבים בצה"ל היו סגורים בפניהן. מקצוע הטיס היה אחד מהם.¹⁶

במצב דברים זה נדונו כמה שאלות: האם התביעה לשוויון במקצוע הטיס מחייבת לאמץ את השוויון במובן של זהות (sameness) בכללותו בכל היבט הקשור לשירות נשים בצה"ל? האם ניתן לאחוז בחבל בשני קצותיו, קרי: לבקש שוויון במקצוע הטיס אך להותיר על כנו את ההעדפות שיש לנשים בהיבטים אחרים של השירות הצבאי? האם זו עמדה ראויה מבחינה פמיניסטית? משפטית?

ברור ששאלת השוויון לעומת דינים המעניקים "הקלות" (אמיתיות או מדומות) לנשים איננה רק בעלת משמעות משפטית, אולם היא חייבה גיבוש עמדה משפטית מצד העותרת, ולו טנטטיבית, עובר להגשת העתירה. גם בעניין זה התקיימו דיונים עמוקים בין עו"ד בנוימן ובניי, כמו גם עם אנשי/נשות אקדמיה, ובכללן פרופ' רדאי שלקחה חלק בהתלבטויות ובגיבוש העמדה שנבחרה.

לבסוף התגבשה העמדה שלפיה, הן מבחינה ערכית והן מבחינה משפטית, בתהליך של קידום שוויון מגדרי מערכתי אין הכרח להציג עמדה של "הכול או לא כלום". המאבק לשוויון לנשים בצה"ל לא מחייב קבלת עמדה טוטלית, שלפיה הסרת מחסום מסוג אחד – בענייננו קבלת נשים למקצוע הטיס – משמעה ביטול כל המדיניות הצה"לית המתבטאת במתן "הקלה" או "העדפה" לנשים. לשירות חובה של נשים בצה"ל – עניין שהוא חריג בפני עצמו מבחינה השוואתית – היבטים חברתיים, תרבותיים, דתיים ופוליטיים רחבי היקף.¹⁷ בשל מורכבותם, אין הכרח שבהינף עתירה בנושא אחד ממוקד ימוצו כל ההיבטים האחרים של סוגיה מורכבת זו. צעד אחר צעד, ובהדרגה, תשוב ותיבחן מחדש מדיניות צה"ל כלפי נשים. כעת יש לעשות את הצעד הראשון, ומן הסתם לאחריו יגיעו מהלכים נוספים. בדיעבד הסתבר כי כך אכן היה. פתיחת מקצוע הטיס לנשים הוביל בהדרגה לשינויים נוספים במעמדן של נשים בצה"ל.

דילמה דומה שעניינה תביעת שוויון לנשים העלולה להוביל לשלילת הסדר מיטיב קיים מנשים אחרות, התעוררה שנים אחדות קודם לכן בעתירה לבג"ץ של ד"ר נעמי נבו, שבה נדונה חוקיות הוראות המחייבות נשים לפרוש בגיל מוקדם מזה של גברים.¹⁸ עתירה זו דרשה להפוך את חיובן של נשים לפרוש בגיל 60 בעוד שגברים פורשים בגיל 65, לאופציה ולפרישה וולונטרית, כך שבידי הנשים תיוותר הזכות להסדר שונה, מיטיב מזה שיש לגברים. ההסדר השונה שמכוחו נשים היו פורשות בגיל מוקדם מזה של גברים נבע מכך שגיל פרישה מוקדם לנשים, עניין ארוך יומין, מיטיב בעיקר עם נשים עובדות מוחלשות. מכאן, שקידום השוויון המגדרי יכול להכיל מצב שבו לא כופים עליהן העלאת גיל הפרישה – לפחות לא באופן מיידי. בעתירת נבו עלתה אפוא דילמה דומה, והארגונים שהיו מעורבים בה הסכימו עם עמדה המותירה על כנה מתן אופציית פרישה מוקדמת לנשים, שלא ניתנה לגברים. הדברים אף קיבלו אישור בפסק דינו של השופט בך בעניין נבו, שציין: "אינני מוצא פגם במתן האופציה לאישה לפרוש; דבר זה עשוי להיות לתועלתם של כל הנוגעים בדבר. אך אין הצדקה להסדר, אשר על פיו מחויבת האישה לפרוש לגימלאות, כאשר גבר, המועסק באותה עבודה וגילו זהה לגילה, רשאי להמשיך בעבודתו".¹⁹

בדומה, בעניין מילר התלבטנו עד כמה להדגיש במהלך הדיון את הדמיון או אף את הזהות בין נשים לבין גברים במסגרת הטענות נגד אפליה. דילמה זו, המוכרת בספרות כ"דילמת השונות", מונח שטבעה מרת'ה מינו, מלווה כל מאבק משפטי ליברלי לשוויון.²⁰ מצד אחד, כדי לחזק את הטענה נגד אפליה יש להדגיש שנשים הן "כמו גברים" בכל הקשור לעניין הנדון. מצד שני, גישה זו מקבעת את הסטנדרט הגברי כנורמה לכאורה טבעית ואובייקטיבית, שלפיה נשים צריכות להימדד, להיות מוערכות ואף "להתיישר" בהתאם למודל הגברי.²¹ כפי שאראה בהמשך, דילמה זו ליוותה את העתירה לכל אורכה, תוך ניסיון לנווט וליישב בין שתי גישות סותרות, לכאורה, אלו.

ג. העתירה

עתירתה של אליס מילר הוגשה בחודש אוגוסט 1994 וכוונה נגד שר הביטחון, הרמטכ"ל, ראש אכ"א ומי שכינה באותה עת כ"קצינת ח"ן ראשית".²² ביקשנו בה את הסעד לזמן את אליס מילר למבדקי התאמה לטיס, ואם תימצא מתאימה, לאפשר לה להשתתף בקורס טיס בדרך של התנדבות.

כידוע, לעיתים קרובות עתירה מוגשת קודם שידועה עמדת הצד שכנגד, הצפוי להגן על המדיניות הקיימת. במקרה כזה על העתירה להתמודד, כבר בשלב הגשתה, עם מרב הטענות הצפויות של המדינה, ולתת להן תשובה ראשונית, על מנת לשכנע את בית המשפט להוציא צו על תנאי בעתירה. אף העתירה בעניינה של אליס מילר כללה התייחסות למספר רב של טענות אפשריות נגד פתיחת מקצוע הטיס לנשים.

כך, לצד טענות משפטיות בעניין איסור הפליה, התייחסה העתירה לנושאים הללו:

- א. סקירה היסטורית של השתתפות נשים במצבי לחימה בישראל, בתקופת המנדט הבריטי, במלחמת העולם השנייה (תוך אזכור הצנחניות חנה סנש וחביבה רייק), במלחמה על הקמת המדינה, ובשנים הראשונות לאחר מכן.
- ב. תשובה לטענה מדוע "שיקולים ארגוניים ותכנוניים" אינם יכולים להוות מניעה לשילוב נשים במקצוע הטיס, ובכלל זה ההוראות הקבועות בחוק שירות בטחון והוראות הפיקוד העליון. בהקשר זה נטען על ידי העותרת, כי בצה"ל קיים מסלול של התנדבות לשירות, שבאמצעותו ניתן לגייס נשים – בשלב ראשון כתוכנית ניסיונית מצומצמת: "פיילוט" – לתפקידים המחייבים שירות סדיר ושירות מילואים פעיל ארוך מזה הקבוע בחוק. במסגרת ה"פיילוט" ניתן יהיה לבצע את ההיערכות הארגונית והתכנונית הנדרשת, מבלי לפגוע ביכולות המבצעיות של חיל האוויר.
- ג. תשובה לטענה בדבר התנגדות ציבורית לאפשרות של נפילת אישה בשבי האויב. במסגרת זו נטען, כי נפילה בשבי, על אף שסיכוייה נמוכים, אכן מהווה אירוע בעל נראות וחשיבות ציבורית, וכמובן אירוע טראומטי עבור כל שבויה. אולם גם גברים הנפלים בשבי ראויים להגנה, ואין למנוע מראש שילובן של נשים במקצועות לחימה, וטיס בפרט, בגלל האפשרות ההיפותטית של נפילה בשבי.
- ד. דחיית הטענה שלפיה קיימים הבדלים פיזיולוגיים-ביולוגיים בין נשים לגברים המונעים שילוב נשים במקצוע הטיס. בעניין זה טענה העותרת כי מקצוע הטיס, ככזה, אינו מעלה דרישות שנשים אינן יכולות לעמוד בהן. כידוע, ישנם גברים רבים שאינם עומדים בדרישות המקצוע, ואין בכך כדי למנוע מגברים להשתלב בו. כך צריך להיות גם לגבי נשים. באשר להבדלים הנובעים מהיריון ולידה – מובן שאלו קיימים, אך ההתייחסות אליהם צריכה להיות במסגרת המגבלות האמיתיות הנובעות מכך, קרי: היעדרות לתקופה קצרה.
- ה. דחיית טענה אפשרית שלפיה שילוב נשים במקצוע הטיס יפגע בלכידות וב"אחוה הגברית" של היחידה. העותרת ביקשה לדחות טענה זו, בין היתר בהסתמך על תצהיר מטעם אל"מ זאב רז (ראו להלן), שבו נאמר כי ביחידות טיס אופי הלכידות שונה מזה הקיים למשל ביחידות שדה קטנות. כמו כן, לכידות היא תהליך מובנה, המתקיים על בסיס שירות משותף ויצירת חוויות משותפות. ככל שנשים וגברים ישרתו יחד, תיווצר לכידות ביחידות מעורבות.
- ו. דחיית הגישה שלפיה קיימים "שיקולים חברתיים" אחרים המונעים מנשים מלקחת חלק במקצועות לחימה, ובכלל זה דעות לגבי מקומן הראוי של נשים – בספרה הפרטית – בחלוקת תפקידים מגדרית.
- ז. כמו כן כללה העתירה בחינה השוואתית ראשונית של צבאות ארצות הברית, קנדה ואוסטרליה, בכל הקשור לשילוב נשים במקצועות לחימה, ובטיס בפרט. יצוין, כי כבר בתחילת הטיפול בעתירה יצרו ב"כ העותרת קשר עם ארגוני נשים בארצות הברית שעסקו בנושא, וכן עם נציגת חיל הים האמריקני, שבו היו נשים משולבות

במקצועות לחימה. הארגונים וכן נציגיה זו העבירו לב"כ העותרת חומרים עדכניים בנושא שילוב נשים במקצועות לחימה בחיל הים האמריקני. לתמיכה בעתירה הוגשו כבר בשלב הגשתה שני תצהירים. הראשון – מטעם אלוף במיל' זאב רז, שהיה מפקד חיל האוויר שנים אחדות קודם לכן, טייס ותיק ובכיר בחיל האוויר. עו"ד בנזימן ואנוכי ניסינו במשך שבועות אחדים "לגייס" לצידנו כמה בכירים לשעבר בחיל האוויר, לרבות מפקדים לשעבר בחיל, אולם הדבר לא עלה בידנו. מפקדים אלו סירבו לתמוך בעתירה באופן גלוי ופומבי, אף שחלקם הביעו עמדה עקרונית תומכת. מפה לאוזן הגיע אלינו שמו של רז, טייס לשעבר, ופנינו אליו בבקשה לסייע לנו ולתמוך בעמדה העקרונית שהוצגה בעתירה. ואכן, רז נפגש איתנו בירושלים עובר להגשת העתירה, הביע עמדה חד-משמעית בדבר היכולת לשלב נשים בקורס טיס, והסכים לתת תצהיר תומך.

כמו כן לוותה העתירה בתצהיר של החוקר אל"מ במיל' ד"ר ראובן גל, שכיהן במשך שנים בתפקיד ראש מחלקת מדעי ההתנהגות בצה"ל (תפקיד שהיה ידוע בזמנו כ"פסיכולוג ראשי" של צה"ל). גל, שאותה עת חקר את נושא שילוב הנשים בצבא, ואף נפגש עם אליס מילר, צירף חוות דעת מקצועית שבה התייחס לתהליכים הארגוניים הכרוכים בפתיחת תפקידי לחימה לנשים בצבא. גל היה מעורב במאבקה של אליס מילר מתחילתו, והזדהה עימה באופן ישיר וגלוי. על רקע היכרותו המקצועית את הסוגיות הארגוניות הכרוכות בהטמעת תהליכי שינוי בצה"ל, ניאות בשמחה לתמוך בבקשתה של מילר לאפשר לה להתמין לקורס טיס, והצביע על הצעדים הארגוניים שיידרשו לשם שילוב נשים במקצוע זה. בהמשך הוגש לבית המשפט גם תצהיר מטעמה של תא"ל במיל' עמירה דותן, שכיהנה כקצינת ח"ן ראשית בשנות השמונים, בתמיכה למבוקש בעתירה.

1. טענות משפטיות

הטענה הראשונה התייחסה לסוגיית הסמכות לאפשר לנשים להיכלל במקצוע הטיס. ההבחנה בין גברים לבין נשים בשירות בצה"ל קבועה בחוק (חוק שירות בטחון) [נוסח משולב] התשמ"ו – 1986,²³ ולצידו קבעו כמה הוראות מינהליות ("הוראות הפיקוד העליון" ו"פקודות מטכ"ל") את התפקידים שבהן תוכלנה נשים לשרת ואת אלו שבהם הן מנועות מלהשתבץ. על מנת להתגבר על ההוראות הסטטוטוריות המבחינות בין נשים לבין גברים טענו בעתירה שניתן, ומשכך קיימת חובה חוקית על מנת לקיים את עקרון השוויון, לעשות שימוש במנגנון ההתנדבות הקבוע בחוק שירות בטחון, כדי לאפשר לנשים להתנדב למקצועות לחימה, ובכלל זה טיס. בהוראות הפיקוד העליון הייתה קיימת הוראה שלפיה "חיילת רשאית להתנדב לתפקידים החורגים ממסגרת ההגדרה [המגדירה את התפקידים שבהם היא מנועה מלהשתבץ], לאחר שתחתום על הצהרת התנדבות".²⁴ הוראה זו היוותה אפוא פתח לטענה, שלא קיימת מניעה פורמלית נוקשה מלקבל את הסעד המבוקש בעתירה, וכי לגורמים שונים בצה"ל קיימת סמכות לעשות כן. ומשקמה

הסמכות לאפשר לנשים להתקבל לתפקידים "החורגים" מהמסגרת המקובלת, קיימת חובה לעשות כך, שאם לא כן מדובר באפליה פסולה על בסיס מין.

טענת ההפליה, המתייחסת לאופן הפעלת הסמכות, חייבה התמודדות עם המתח הטבוע ב"דילמת השוני", שהוזכרה לעיל. מחד גיסא – היה צריך להראות שנשים "רומות" לגברים ולא קיים הבדל ענייני בכל הקשור לדרישות הליכה של מקצוע הטיס. מאידך גיסא – היה צריך בה בעת לקדם את הטענה שלפיה על הצבא לבצע "התאמות", ולמעשה לשנות את הדרך שבה פעל עד כה, על מנת שמסלול הטיס יבטא גם את חוויית החיים של נשים, שבהיבטים אחדים שונה מזו של גברים. טענה זו היוותה פיתוח של דיני השוויון כפי שהתגבשו באותה עת בפסיקה – עובר לחקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו – שלפיהם פגיעה בשוויון אפשרית רק אם אין כל דרך אחרת להשיג את המטרה הפרטיקולרית העומדת אל מול עקרון השוויון.²⁵ העתירה מנתה את ההבדלים בין נשים לגברים – חלקם הבדלים פיזיולוגיים (למשל מצבים של היריון ולידה), חלקם חברתיים או מדומים (הציבור לא יקבל נפילת נשים בשבי, טרם בשלה העת לשילוב נשים במקצועות לחימה). אולם הבדלים אלו, נטען בעתירה, אין בהם כדי להוות מכשול להשגת המטרה של בניית מערך אווירי לוחם, כל עוד תבצע התאמה בדרך שבה פועל צה"ל לבניית מערך זה.

מכל מקום, הנטל להראות כי אכן "אין מנוס" מפגיעה בשוויון – מוטל על המדינה. ואכן, בשורה של פסקי דין נקבע, כי על גוף המבקש לסטות מעקרון השוויון מוטל נטל כבד להראות בעובדות ובראיות "חזקות", כי המטרה שלשמה מופעלת הסמכות תיפגע אם עקרון השוויון יופעל.²⁶

חיל האוויר, לעומת זאת, לא הצביע על שיקול מסוג זה ולא הביא ראיות במידה הנדרשת בפסיקה המראות שלא ניתן לקיים את עקרון השוויון. עוד נטען כי את הסרת המחסום בפני שילוב נשים בטיס אין בהכרח לבצע באופן גורף ומיידי, אלא ניתן לעשותו באופן הדרגתי, מבוקר וכניסוי שניתן יהיה להעריכו מבלי שייגרם נזק. מדובר היה בשיקול טקטי, שמטרתו הייתה להקל על קבלת העתירה. סעד זה, של ביצוע הדרגתי שאין בו כדי להוות מהפכה מהיום למחר, היה לכאורה זהיר ומתון, אולם בסופו של דבר צניעותו היא שהעניקה לו את כוחו. לאחר הגשת העתירה הועילו טענות אלו לשכנע את בית המשפט להוציא צו על תנאי המחייב את צה"ל להשיב לעתירה.

2. תשובת המדינה

מפקד חיל האוויר דאז, האלוף הרצל בודינגר, נתן את תצהיר התשובה בשם צה"ל, ופרש את נימוקי הבקשה לדחות את העתירה. אף שתצהיר התשובה כלל טענות מספר, העילה המרכזית שבגינה התבקש בית המשפט לדחות את העתירה הייתה "השיקול התכנוני". משמעו של שיקול זה היה שההבדלים בין נשים לגברים – הן הביולוגיים והן אלו המשפטיים הקשורים במעמדן המשפטי השונה מבחינת החוק החל על שירותן

בצבא – מובילים למצב שבו צורכי הצבא ייפגעו אם תתקבלנה נשים לקורס טיס. זאת, מכיוון שחיל האוויר משקיע רבות בהכשרת הטייסים, והוא נדרש לתכנן מראש את מערך ההגנה האווירית של המדינה בהתבסס על צפי של כשירות לשירות ארוך טווח של איש צוות אוויר – הן שירות סדיר והן שירות מילואים. בשל ההבדלים בין נשים לגברים צפי הכשירות לשירות בין נשים לבין גברים – שונה.

במסגרת טיעון זה הודגש בתצהיר ייחודו של מסלול ההכשרה של איש צוות אוויר, הנדרש להיות "לוחם אוויר" ולא רק טייס. התצהיר היה רווי במונחים צבאיים כגון "מטרייה אווירית", "תורת לחימה", הסכנה הכרוכה בטיסה "מעבר לקווי האויב" – ואלו שימשו רקע ויצרו את ה"אווירה" לטיעון המרכזי של צה"ל. תמציתו של טיעון זה: צה"ל משקיע משאבים רבים בהכשרת טייסים. קורס טיס נמשך 24 חודשים, עלותו היא כשני מיליון ש"ח (במונחי שנות התשעים), השירות הסדיר ארוך מהרגיל, ושירות המילואים של טייס נמשך עד אמצע שנות הארבעים לחייו, ולעיתים אף מעבר לכך. מסלול ההתנדבות המוצע על ידי העותרות אינו יכול, לטענת מפקד חיל האוויר, "לגשר" באופן מספק בין הפער הנורמטיבי בהסדרת שירות גברים ונשים. מכאן, שהתמורה להשקעה מתוכננת ומחושבת: אנשי צוות אוויר משרתים במילואים שישים יום בשנה, יום בשבוע, והם מרכיבים את המערך המאפשר לצה"ל לתכנן מראש את צרכיו המבצעיים בבניית ההגנה האווירית של ישראל. הצבא חייב, כך נטען, להסתמך על ציפייה שהטייסים ימשיכו להיות חלק מהמערך, הן ביתרת השירות הסדיר לאחר הקורס והן במערך המילואים. הסתמכות שכזו – וכאן עיקר העניין – אינה אפשרית, לטענת הצבא, כאשר מדובר בנשים.

צה"ל טען, שלנשים "יתרת שירות קצרה" מזו של גברים. זאת, הן בשל הצפי להיריון ולידה, הן מכיוון שלא ניתן לחייב מתנדבת להמשיך בשירות אם לא תרצה בכך, והן מכיוון שחוק שירות בטחון (בסע' 15 ו 16) קובע כי היריון ולידה מחייבים פיטורי נשים נשואות, נשים הרות, ונשים אשר ילדו. מנגנון ההתנדבות, כאמור, אינו יכול "לרפא" או "לנטרל" שוני זה.

התצהיר הזכיר גם היבטים חברתיים מסוימים שבעטיים עלול להיווצר קושי בשילוב נשים במקצוע הטיס, ובכלל זה החשש מפילה בשבי, שהוזכר פעמיים בתצהיר התשובה, באופן עקיף. כך, בסוף תצהיר התשובה נאמר כי "העותרת מבטלת במחי יד את הטיעון בדבר נפילה בשבי – מדובר בעניין ערכי, אשר בחלק מן המדינות אשר התירו שיבוצן של נשים במקצועות לחימה, ניתן לו משקל לא מבוטל [...]". נראה, כי המשיכים בחרו לא לבסס את עמדתם על ההיבטים החברתיים-ציבוריים הללו, וטעמיהם עימם.

הנימוקים המרכזיים לבקשה לדחיית העתירה התרכזו אפוא בסוגיות הארגוניות-תכנוניות.

3. בקשה לפרטים נוספים ולחומר חסוי

מכיוון שהשיקול התכנוני היה המרכזי בעמדת המשיבים – היה צורך להתמודד עימו ולנסות להפריכו או לפחות להטיל ספק בעוצמתו. הדבר נעשה, ראשית לכול, באמצעים המשפטיים העומדים בפני עותרים בבג"ץ, שהם כידוע מצומצמים למדי.

בתצהיר התשובה צוין כך (בסע' 37): "חשוב להדגיש כי רוב אנשי צוות האוויר ממשיכים בטיסה פעילה בשירות מילואים [...]. ניסוח זה קרא להפעלת הכלי הפרוצדורלי של "דרישה לקבלת פרטים נוספים"²⁷. הייתה זו נקודה קריטית בהליך, אשר התבררה בסופו של דבר כעניין מהותי במסגרת הכרעת בית המשפט באשר למהות חובת השוויון. אם אכן היה מתברר כי "ההשקעה" באיש צוות אוויר גבר גדולה משמעותית מאשר באשת צוות אוויר, היה קשה יותר לטעון כי ההתאמה הנדרשת מהצבא בשל ההבדלים הביולוגיים בין נשים לבין גברים מהווה חלק מהמחויבות לשוויון. לשם כך היה צורך לקבל פרטים נוספים לגבי האמור בתצהיר התשובה.

מבחינה פרוצדורלית, ההליך של "דרישה לפרטים נוספים" מאפשר לעותר לבקש "פרטים נוספים ומפורטים יותר לנימוקים, שבעובדה או שבחוק, שפורשו [...] בתצהיר". כאמור, ניסוח הנימוק העובדתי בתצהיר שלפיו "רוב אנשי צוות אוויר ממשיכים בטיסה פעילה", אינו מאפשר הזמתו, מכיוון ש"רוב" יכול להיות 51% מהטייסים או 98% מהם. ההבדל, כמובן, מכריע. אם שיעור גבוה יחסית של טייסים אינו ממשיך בשירות מילואים באופן מלא במשך השנים, מן הסתם הצבא נערך ל"נשירה" זו, ומתכנן את מצבת כוח האדם בהתאם, ואם שיעור גבוה מאוד מהטייסים ממשיך בשירות מילואים פעיל – שאני. משום כך, פנו ב"כ העותרת אל נציגי המשיבים, וביקשו לקבל פרטים נוספים ומפורטים באשר לאותו "רוב", ואת שיעורי הנשירה של טייסי המילואים במהלך השנים.

המשיבים השיבו כי הנתונים הללו חסויים, ולא ניתן לגלותם מטעמי ביטחון המדינה. משכך הגישו ב"כ העותרת בקשה לבית המשפט לצוות על מתן הפרטים הנוספים.²⁸ בדיון בפני רשמת בית המשפט העליון (א' אפעל-גבאי) הורתה זו למשיבים להמציא את הנתונים לב"כ העותרת באופן שאינו פוגע בביטחון המדינה, וזו תתחייב שלא לגלותם, אלא לבית המשפט. וכך היה. בהיות ב"כ העותרת, עיינת בנתונים שסופקו, ואיני רשאית לגלותם עד היום. נתונים אלו הובאו בפני בית המשפט, ואכן היה בהם, כפי שקיוונו, כדי להשפיע על מהלך העתירה, לעצב את הכרעת בית המשפט בדבר היקף החובה לבצע שינויים בהיבטים התכנוניים של קורס טיס, כך שיותאמו גם לחוויית החיים של נשים על פני השנים.

ד. דומות או שונות: היריון, לידה, אימהות

החידוש המשפטי העיקרי בעניין אליס מילר נגע לפיתוח המתח בין דומות לבין שונות, ככל שהן באות לידי ביטוי במדיניות שנטען לגביה שאינה שוויונית. ארחיב קמעא בסוגיה זו.

ההבדלים בין גברים לנשים הנגזרים מהפיזיולוגיה השונה שלהם, ובעיקר בשל כך שרק נשים נושאות בתהליך ובנטל הבאת ילדים לעולם במשך חודשי ההיריון והלידה, משמשים במקרים רבים בסיס להצדקה אפריורית של מדיניות מבחינה ולעיתים מפלה בין גברים לנשים. שוני זה והשלכותיו מבחינת שירותן של נשים בשירות סדיר, בשירות מילואים ובשירות קבע, תפס מקום מרכזי בטיעוני המשיבים לגבי הבסיס התכנוני המצדיק אי-גיוסן של נשים למקצוע הטיס.

כאמור, צפינו עמדה זו מצד המשיבים, שלפיה ניתן משקל משמעותי לטיעון ההבדל הפיזיולוגי ולהשלכותיו על סוגיית התכנון. תגובתנו ניתנה בשני מישורים עיקריים: ראשית, במישור התכנוני, בהתייחסות למידה שבה נשים אכן צפויות להיעדר משירות צבאי פעיל עקב היריון ולידה. שנית, במישור העקרוני, בטענה שלפיה נוכח האינטרס החברתי שבהולדת ילדים (כפי שניסחו זאת ב"כ העותרת – "מי ילד את הטייסים?") אין מקום להטיל על נשים בלבד לשאת בהשלכותיו. משמעות הדבר: יש לדחות את הטענה שלפיה לא ניתן לשנות את הדרך שבה מתנהל המערך האווירי של ישראל, בשל היעדרות צפויה של נשים משירות. כולם – קרי: המערך הצבאי הציבורי – צריכים להביא בחשבון אינטרס זה, לא רק הנשים. במילים אחרות, תפיסת השוויון המהותי מחייבת את החברה, ובמקרה זה את המדינה והצבא, לבצע התאמות ולשאת בעלות ההשלכות של הבדלים אלו בין המינים.

המשיבים טענו, שנשים צפויות להיעדר בממוצע כתשע שנים עקב היריון ולידה, וכי לא ניתן יהיה "לנצל" אותן לצורכי הצבא במשך השנים הללו. השבנו לטענה זו שעמדת הצבא באשר לתקופת היעדרות הצפויה של נשים נסמכה על השערות בלבד, ולא נתמכה בנתונים. על מנת להתגבר על עקרון השוויון יש צורך בפירוט רב בהרבה: יש להביא ראיות ממשיות בדבר זמן היעדרות הצפוי של נשים בהתבסס על חישובים של מספר הנשים הצפויות להיקלט במקצוע הטיס, היעדרות צפויה של כל אחת, השוואתה להיעדרויות צפויות אחרות (בהתבסס על נתוני הנשירה של טייסים לאורך השנים), שקלול תקופות אלו במערך התכנון הכולל, וכיו"ב.

על מנת לסבר את האוזן ולהדגים את החסר בפרטים מסוג זה, ביקשנו לאחר הגשת תצהיר התשובה להגיש תצהיר נוסף, של פרופ' א' אורנוי, מומחה לרפואת נשים.²⁹ התצהיר התייחס לסוגיית היעדרות הצפויה ועלה ממנו, שבממוצע היעדרות הנדרשת מבחינה רפואית משירות פעיל כטייסת של אישה בשל היריון ולידה הינו 6-7 חודשים. בהינתן הממוצע של 2-3 ילדים לאישה בישראל, הרי שבתקופה של 20 שנה נוכל לצפות להיעדרות כוללת של כ-15-20 חודש משירות פעיל. עוד טענו כי גם בתקופת היעדרות זו אין מניעה לזמן את האישה לשירות במילואים או לתפקיד אחר ביחידתה שאינו דורש טיסה פעילה. עמדתנו הייתה, שכדי לקבוע שהיעדרות צפויה זו מונעת שילוב נשים בטיס, יש להשוות את הנתונים הצפויים לגבי נשים אל מול נתוני היעדרות הכוללים של טייסים משירות מילואים בתפקידי טיסה פעילה. השוואה זו לא נעשתה על ידי המשיבים, אף שהנתונים לגביה היו בידי המדינה בעקבות הבקשה לפרטים נוספים,

הם הוצגו בפני בית המשפט והוגשה לגביהם התייחסות נפרדת בכתב מטעם העותרת, שכאמור נותרה חסויה.

במקביל, הגשנו לבית המשפט נתונים השוואתיים ממחקרים שנעשו על שילובן של נשים בצבאות ארצות הברית וקנדה בתפקידים דומים בצי, שמהם עלה כי הפסקת שירות של נשים בהקשר של היריון ולידה הייתה זניחה לעומת הסיבות האחרות שבעטיין הופסק שירותן. במיוחד בלטו המחקרים האמריקניים שהצביעו על פער גדול ביותר בין תפיסות והשערות באשר להיעדרויות צפויות בגין היריון ולידה, לבין המציאות בפועל.³⁰ ההתייחסות במישור זה הייתה הכרחית מבחינה אסטרטגית, נוכח הטענה המרכזית של המשיבים שלפיה ההיעדרויות הצפויות של נשים מן השירות הן העילה המרכזית לאי-גיוסן לתפקידי טיס. עם זאת, ביקשנו להעלות את הדיון בנושא למדרגת השוויון המהותי, ולא להותירו במסגרת המתרכזת בשאלת ההבדלים הפיזיולוגיים בין גברים לנשים תוך ניסיון להמעיט מחשיבותם. במילים אחרות, הבאת המידע הרפואי לא נעשתה על מנת לומר שהיריון ולידה אינם "חשובים" לצורך שיקולי התכנון של צה"ל, אלא להיפך. הנתונים הוצגו במסגרת טענה משפטית, שלפיה ההבדלים בין נשים לגברים, והשלכותיהם, מהווים נתון שחובה להכיר וללמוד, ולהעריך את משמעותם בהקשר של מדיניות צה"ל. לימוד והכרת נתונים אלו חיוניים לצורך ביצוע ההתאמות הנדרשות מצה"ל, הנגזרות מהזכות לשוויון, שמכוחו מוטלת על המדינה ועל הצבא חובה להכיל את "המחיר" של ההבדל ולהחילו על החברה כולה. טענה זו שיקפה תפיסה פרוגרסיבית, אם לא רדיקלית, באותה עת של עקרון השוויון בין המינים.

ה. הדיון בעתירה וההכרעה בה

הדיון בעתירה התקיים בחודש יוני 1995 בפני הרכב של חמישה שופטים: השופטות דליה דורנר וטובה שטרסברג-כהן, והשופטים אליהו מצא, צבי טל ויעקב קדמי.³¹ במהלך הדיון התחדרו טענות הצדדים, והתקיים דיון ער במשמעות המבצעית וביכולת חיל האוויר לשלב נשים במקצוע הטיס, על בסיס האמור בתצהיר התשובה. ניכר היה שהשופטים קדמי וטל מתקשים לקבל את הרעיון. זכורה לנו התבטאות של השופט טל במהלך הדיון, שניסה לדמיין טייסת עולה למטוס קרב "עם סל-קל". שלושת השופטים האחרים היקשו על המדינה וביקשו להשתכנע מדוע לא ניתן לקיים "פילוט" (תרת משמע) שבמסגרתה תתקבלנה כמה נשים לקורס טיס, והצלחת השילוב תיבחן תוך כדי הניסוי. אליס מילר נכחה באולם בית המשפט, מוקפת בעיתונאים, בני משפחה ותומכים. כידוע, כבג"ץ לא ניתנת לעותר הזדמנות להשתתפות פעילה, אך התרגשותה הייתה רבה. בחודש נובמבר 1995 נתן בג"ץ את פסק דינו. כידוע, שלושה שופטים קיבלו את העתירה ושני שופטים נותרו בדעת מיעוט. מקצוע הטיס נפתח בפני נשים, אם כן, על חודו של קול.³² השופט מצא קבע כי על צה"ל:

לזמן את העותרת למיבדקי התאמה לטיס. אם תימצא היא מתאימה, ותמלא את כל תנאי הסף האחרים המקובלים ביחס למועמדים גברים, יאופשר לה להשתתף

בקורס טיס. בכך יפתח חיל האוויר במהלך ניסויי שאת כל יתר פרטיו ודקדוקיו חזקה עליו שיקבע במקצועיות ובהגינות, תוך התחשבות בצורכי ההיערכות והכוננות מחד ובאמות המידה הדרושות להסקת מסקנות נאותות מן הניסוי מאידך.³³

התפיסה שביקשה העותרת לקדם, שלפיה קיימת חובה להתאים את המערכת הצבאית להברלים בין נשים לגברים, ובכלל זה לצפי היעדרות מטעמי היריון ולידה, מצאה את ביטויה בפסק דינה של השופטת דורנר, בדברים הללו:

הגשמת השוויון בין המינים מחייבת תכנון מערכתי שייקח בחשבון את צרכיהן הייחודיים של נשים. האינטרס בהבטחת כבודן ומעמדן של נשים, מחד-גיסא, ובהמשך קיומה של החברה ובגידול ילדים, מאידך-גיסא, דורש – ככל שהדבר ניתן – שלא למנוע מנשים את האפשרות למצות את יכולתן ושאיפותיהן אך בשל הפונקציות הטבעיות המיוחדות להן, ובכך להפלותן לרעה מגברים. יש להתאים את המוסדות החברתיים – לרבות ההסדרים המשפטיים – לצרכי האישה.³⁴

פסק הדין זכה לפרסום רב, ונדמה שאירוע משפטי זה חצה את גבולות הקהילה המשפטית. אליס מילר הפכה לגיבורת תרבות, לסמל ולשם מוכר בכל בית בישראל. היא עצמה לא עברה את מבדקי הטיס, ונפסלה על סמך נתוניה האישיים. אולם אליס מילר פתחה את הדלת עבור רבות אחרות, ורצונה העז להיות טייסת בצה"ל אפשר לצעירות אחרות להרחיב את "ארגז החלומות" שלהן.

בחודש דצמבר 1998 סיימה סג"מ שרי את קורס הטיס והייתה לאישה הראשונה שסיימה מסלול הכשרה זה. בחודש יוני 2001 הוסמכה סגן משנה רוני צוקרמן לטייסת הקרב הראשונה של חיל האוויר.³⁵ עד סוף 2017 סיימו 48 נשים קורס טיס והוסמכו לנשות צוות אוויר.³⁶ בחודש ינואר 2018 מונתה רס"ן ט', טייסת תובלה בהכשרתה, לתפקיד מפקדת טייסת תעופה בחיל האוויר והועלתה לדרגת סא"ל. במקביל מונתה רס"ן מ', בקרית טיסה מוטסת, למפקדת יחידת השליטה במטה המבצעי, והועלתה לדרגת סא"ל. בידיעה המדווחת על כך מצולמת סא"ל ט', כאשר פניה מטושטשות, עם שני ילדים קטנים שאותם היא מחבקת. סא"ל מ' מצולמת, גם פניה מטושטשות, עם תינוק בן כמה חודשים בזרועותיה.³⁷

ו. אליס מילר והשפעתה על האג'נדה הפמיניסטית בישראל

את השלכות פסק הדין בעניין אליס מילר יש לבחון, כמובן, מעבר לספירת כמה נשים השתלבו במקצועות הטיס וצוות אוויר, תפקידן, דרגתן ומעמדן. פסק הדין השליך על פתיחת מקצועות חדשים בפני נשים בצבא, ובכלל זה מגוון מקצועות לחימה.³⁸ הוא הוביל לשיח מחודש בדבר הבניית זהויות נשיות וגבריות בצה"ל;³⁹ הוא כרוך כיום בדרישה להפרדה בין נשים לגברים בצבא לאור כניסתן של אוכלוסיות דתיות-חרדיות לשירות צבאי;⁴⁰ הוא קשור גם למחלוקות סביב "פקודת השילוב הראוי/המשותף" (הקובע את

הדרכים לשיבוץ נשים ביחידות מעורבות בצה"ל), ומשמעותה על רקע תהליכי "הדתה" והדרת נשים מהמרחב הציבורי.⁴¹

אני מבקשת עם זאת להביט על עתירת אליס מילר מכיוון אחר – כסמן בפיתוח ובניית אג'נדה פמיניסטית בישראל. כפי שצוין בתחילת הדברים, הגשת העתירה לוותה בהתלבטויות כאשר למידת השתלבותה בכניית אג'נדה פמיניסטית, משני כיוונים. האחד – מהטעם שהעתירה ייצגה סדר יום אליטיסטי, ליברלי, שאינו משמעותי לחייהן של נשים החיות בפריפריה החברתית והגאוגרפית של ישראל.⁴² השני נגע לקשר בין ערכים צבאיים לאידיאולוגיה פמיניסטית, המזוהה בדרך כלל עם ערכי שלום ואי-אלימות. כך בכלל, ובהקשר הפוליטי הישראלי במיוחד.⁴³

כך או כך, ברבות הזמן הפך בג"ץ אליס מילר להיות מזוהה עם פמיניזם המייצג ערכים ליברליים, ציוניים ואליטיסטיים. כך נתפס בקרב הקהילה הפמיניסטית בישראל ואף במעגלים רחבים יותר. בין שנקבל גישה זו ובין שנדחה אותה, אין לכחש שהמהלך המשפטי השפיע על המחשבה של פעילות למען נשים בישראל, וחיוק את ההכרה בדבר הצורך לפתח כלים משפטיים, ואחרים, לקידום זכויות נשים בתחומים חברתיים.

בשנים הראשונות לאחר שניתן פסק דין אליס מילר לא התקיימה פעילות משפטית משמעותית שנגעה לאינטרסים של נשים החיות בעוני, נשים מזרחיות ונשים ערביות. עיקר ההתדיינות המשפטית בשנות התשעים התמקדה בקידום שוויון הזדמנויות והעדפה מתקנת, אפליה בעבודה ושכר שווה, וייצוג נשים בשירות הציבורי ובמוסדות ציבור.⁴⁴ זאת, במקביל לעשייה משפטית בתחומי חיים אחרים שבהם נשים היו מצויות בנחיתות – הטרדה מינית, אלימות מינית, ודיני משפחה.⁴⁵ סוגיות שעניינן הבטחת הכנסה, דיור ציבורי, מזונות ושכר מינימום נותרו מחוץ לזירה המשפטית, ולא ניכרה עשייה פמיניסטית חברתית שתייצג את הזכויות של נשים מהפריפריה החברתית והגאוגרפית הישראלית. ייתכן שהדבר נבע משוליותן של סוגיות חברתיות בתוך סדר היום של ארגוני החברה האזרחית באופן כללי, שהשפיע גם על האג'נדה הפמיניסטית. סביר גם להניח שכדרכם של שינויים חברתיים מורכבים, אנו עדים גם בתחום זה לתהליך של עשייה, ביקורת, רפלקציה ותיקון.

ואומנם, לקראת סוף העשור שבו ניתן פסק דין אליס מילר החלו ארגוני זכויות בחברה האזרחית (ובכלל זה ארגון ידיד, ארגון סינגור קהילתי, ארגון מחויבות לשלום וצדק חברתי וכן האגודה לזכויות האזרח), לקדם סדר יום הכולל גם עיסוק בזכויות חברתיות ובזכויותיהם של אנשים החיים בעוני.⁴⁶ הכתיבה האקדמית בתחום התרחבה.⁴⁷ השיח בדבר "עריכת דין קהילתית" – המכוונת לתת מענה לצורכיהן של אוכלוסיות חלשות, ואשר רואה בהעצמה קהילתית אחד מתפקידיו של עורך הדין הקהילתי – החל אף הוא לתפוס מקום כדרך עשייה מקצועית שהיא שונה מהתדיינות משפטית עקרונית. תשומת הלב ניתנה למקומם של עורכי דין בשעתוק פערי כוח קיימים ולניסיון לפתח עריכת דין "מעצימה" המותירה את הכוח בידי הלקוחות.⁴⁸

תמורות אלו לא פסחו על המשפטניות הפמיניסטיות בישראל. הלקחים מבג"ץ אליס מילר ליוו את החשיבה על "פמיניזם חברתי" ובמידה רבה הופנמו.⁴⁹ תשומת הלב לצורכיהן של נשים מהפריפריה החברתית, הכלכלית והגאוגרפית – הפכה לראשונה במעלה. התחושה הייתה כי "הדור הראשון" של פמיניזם ליברלי התבסס וכי יש מקום להפנות את המבט לנשים מוחלשות, ולא רק לחזקות, ולהתמקד בתחומי חיים שהם רלוונטיים לקבוצות אלו. בקיץ 2003 החלה ויקי כנפו לצעוד ממצפה רמון לירושלים במחאה כנגד ה"גזירות" הכלכליות שניחתו על משפחות ואימהות חד-הוריות, והשאלות התחדדו: מה כוחו של המשפט, ומה תפקידן של משפטניות פמיניסטיות במסגרת אג'נדה זו? כשש שנים לאחר שניתן פסק הדין בעניינה של אליס מילר הובלנו, ב"כ של אליס מילר, ביחד עם קבוצה של עורכות דין פמיניסטיות, הקמת ארגון פמיניסטי חדש: "איתך מעכי: משפטניות למען צדק חברתי". וכך מגדירה העמותה את חזונה: "עמותת איתך מעכי – משפטניות למען צדק חברתי הוקמה ב־2001 על מנת להשמיע את קולן של נשים המופלות בשל מאפיינים חברתיים, גיאוגרפיים, לאומיים, אתניים וכלכליים בישראל".⁵⁰ במידה רבה נבנה הדג־א של ארגון חדש זה כהנגדה למהלך המשפטי שמייצגת עתירת אליס מילר – בשני המובנים שהוזכרו לעיל.

ראשית, קהל היעד שאותו ביקשה העמותה לשרת היה באופן מובהק נשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, נשים הנשענות על הבטחת הכנסה, נשים החיות בדירור ציבורי, עובדות בלתי מאוגדות, ועובדות עניות. הישגיה המשפטיים העיקריים של העמותה, ובכללם עתירות עקרוניות לבג"ץ, עסקו בזכות לשימוע לפני שלילת גמלת הבטחת הכנסה,⁵¹ בתקיפת חוק הבטחת הכנסה המונע קבלת גמלת קיום ממי שעושה שימוש קבוע ברכב,⁵² במאבק משפטי להשוואת תנאי העסקתן של סייעות בגנים של החינוך המוכר שאינו רשמי (בעיקר סייעות חרדיות) לאלו הקיימים במגזר הממלכתי,⁵³ בקשר השתיקה בעניין אלימות נגד נשים בדואיות,⁵⁴ בהקמת התארגנות סייעות ארצית, ועוד. כמו כן הובילה העמותה שורה של מאבקים לייצוג נשים ממגוון קבוצות אוכלוסייה בגופים ציבוריים, באמצעות תיקון חקיקה, פעילות משפטית, וגיבוש תוכנית פעולה ממשלתית בנושא.⁵⁵

שנית, העמותה לקחה על עצמה לבטא עמדה פמיניסטית משותפת הן לנשים ערביות והן לנשים יהודיות. הדבר חייב התמודדות עם סוגיות טעונות, ובכלל זה אחריותו של צה"ל לפגיעה בזכויות אדם בכלל ושל נשים בפרט, וכן גיבוש זהות ארגונית המכילה מגוון של עמדות שחלקן שנויות במחלוקת עמוקה בציבוריות הישראלית.

ללא ספק מהווה בג"ץ אליס מילר, המייצג את הדור הראשון של אקטיביזם פמיניסטי בישראל, אבן דרך בעשייה פמיניסטית בישראל, ובמיוחד פמיניזם משפטי. זאת הן בשל הישגיו הממשיים והסמליים, אך לא פחות גם בגלל מגבלותיו. הוא היווה מסד לפיתוח דוקטרינה משפטית, והוביל שינוי מוסדי בתוך הצבא. העתירה סימלה עבור נשים צעירות את האפשרות לשינוי, ואת התקווה שניתן לזכות במאבק צודק. באותה מידה, באמצעות הנגדה וראייה רפלקסיבית, הוא גם סלל דרך לבניית תודעה של פמיניזם חברתי, רב-

תרבותי, דווקא בגלל מה שהוא לא. אנו, עורכות הדין של אליס מילר, שהחלנו דרכנו כמשפטניות צעירות בעשייה למען זכויות נשים בשלהי שנות השמונים, וחווינו את טעם הניצחון בעתירה עקרונית בעניין שקיבל תהודה כה רבה, פנינו לאחר מכן, דווקא בגלל ההישג, לחפש כלים משפטיים חדשים שאותם ניתן לרתום לטובת כלל הנשים בישראל.

הערות

- 1 בג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט(4) 94 (1995).
- 2 ראו לעניין זה, נטע זיו "עריכת דין לשינוי חברתי בישראל: מבט לעתיד לאחר שני עשורי פעילות" **מעשי משפט** א 19 (2008) (להלן: זיו "עריכת דין לשינוי חברתי בישראל").
- 3 יואב דותן "עורך-הדין, המטרה הציבורית והלקוח האינדיווידואלי – התבוננות אמפירית ראשונית בשאלת ההצלחה היחסית של עורכי-דין ציבוריים בבתי-המשפט" **עיוני משפט** כג(3) 697 (2000).
על הגורמים לשינויים אלו ראו למשל, מנחם מאוטנר "שנות השמונים – שנות החרדה" **עיוני משפט** כו(2) 645 (2002); Lisa Hajjar, *Cause Lawyering in Transnational Perspective: National*; Conflict and Human Rights in Israel/Palestine, 31 LAW & Soc'y REV. 473 (1997) ניב גורדון "זכויות אדם ומרחב חברתי: כוחה של האגודה לזכויות האזרח בישראל" **סוציולוגיה ישראלית** ז 23 (2005); מיכל אהרוני וגליה פיט "ממאבקי זכויות להעצמה כלכלית: סיוע משפטי לפיתוח קהילתי" **כלכלי כתפיסה חדשה של עריכת דין חברתית בישראל" העצמה במשפט** 545 (מימי אייזנשטרט וגיא מונדלק עורכים, 2008) (להלן: אהרוני ופיט).
- 4 ראו, למשל, דפנה ברק-ארז "על טייסות וסרבניות מצפון: מאבק אחד או מאבקים שונים?" **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** 65 (דפנה ברק-ארז, שלומית יניסקי-רביד, יפעת ביטון ודנה פוג' עורכות, 2007) (להלן: ברק-ארז "על טייסות וסרבניות מצפון"); יופי תירוש "אליס בארץ (ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל" **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** 885 (דפנה ברק-ארז, שלומית יניסקי-רביד, יפעת ביטון ודנה פוג' עורכות, 2007); דניאל פרידמן "שירות נשים במקצועות לחימה ושוויון בחלוקת הנטל בעקבות בג"ץ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון" **המשפט** ד 27 (1998); שולמית אלמוג "על נשים, צבא ושוויון: בעקבות בג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון ואח" **משפט וממשל** ג(2) 631 (1996) (להלן: אלמוג); יוסי נחושתן "אפליית גברים בצה"ל" (בעקבות בג"ץ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון) **המשפט** ד 115 (1998); יצחק בנבגי "שוויון וכבוד כאידיאלים מתחרים – השופטת דורנר בעניין אליס מילר" **מחקרי משפט** כב(2) 445 (2006). ראו באופן כללי: Orna Sasson-Levy, *Research on Gender and the Military in Israel: From a Gendered Organization to Inequality Regimes*, 26 ISR. STUD. REV. 73 (2011).
- 5 "מכתב אליס מילר לנשיא המדינה עזר וייצמן", lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=22101.
- 6 סמדר שמואלי "מידלע, ראית פעם גבר סורג גרביים?" **ynet** 2.7.2000 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-25180,00.html.
- 7 מדובר היה בהפ"ע 2.0701 "הגדרות", ס' 4 ו-5 שבהם נאמר בין היתר: "החילול בצה"ל יועסק בכל המקצועות הצבאיים, המוגדרים ברשימת המקצועות הצבאיים (רמ"צ) כמקצועות, שניתן לשכך בהן נשים, למעט מקצועות בשדה אוגדן הלחימה, בהתחשב בנתונייהן, ביכולתן, ובתנאי השירות המיוחדים להם כנשים".
- 8 הספרות על אחריותם של עורכי דין ציבוריים לתוצאות הייצוג נרחבת. לדוגמה ראו William B. Rubenstein, *Divided We Litigate: Addressing Disputes among Group Members and Lawyers in Civil Rights Campaigns*, 106 YALE L.J. 1623 (1997) חסן ג'בארין "לקראת גישות ביקורתיות של המיעוט הפלסטיני: אזרחות, לאומיות ופמיניזם במשפט הישראלי" **פילימ** ט 53 (2000) (להלן: ג'בארין); נטע זיו "עריכת-דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתיות

- בייצוג משפטי של קבוצות-מיעוט בישראל" **משפט וממשל** ו' 129 (2001); דן יקיר ויונתן ברמן "נישואין בין בני אותו המין: האומנם הכרחי? האומנם רצוי?" **מעשי משפט** א' 169 (2008).
- 9 בג"ץ 953/87 פורז נ' ראש עיריית תל-אביב-יפו, פ"ד מב(2) 309 (1988) שעניינו זכותן של נשים להיות חברות בגוף הבוחר את רב העיר תל-אביב; בג"ץ 153/87 **שקדיאל נ' השר לענייני דתות**, פ"ד מב(2) 221 (1988) שעניינו זכותן של נשים לכהן כחברות מועצה דתית.
- 10 ראו בעניין זה: ליאורה בילסקי "יבוא תרבותי: המקרה של הפמיניזם בישראל" **עיוני משפט** כה(2) 523 (2001) (להלן: בילסקי).
- 11 Melissa S. Herbert, *Feminism, Militarism and Attitudes Toward the Role of Women in the Military*, 14 FEMINIST ISSUES 25 (1994); FRANCE WINDDANCE TWINE, *GIRLS WITH GUNS: FIREARMS, FEMINISM, AND MILITARISM* (2013); ניצה ברקוביץ "אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל", **סוציולוגיה ישראלית** ב(1) 277 (1999); EDNA LOMSKY-FEDER & ORNA SASSON-LEVY, *WOMEN, SOLDIERS AND CITIZENSHIP IN ISRAEL: GENDERED ENCOUNTERS WITH THE STATE* (2018).
- 12 יש כמובן הטוענים כי זה"ל מעולם לא היווה גורם מקדם שוויון, וכי הוא אך משקף שינויים עמוקים יותר בחילופי הכוח והאליטות בחברה הישראלית. ראו, למשל, יגיל לוי **מצבא העם לצבא הפריפריות** (2007).
- 13 באשר לשירות בצה"ל והשלכתו על ערבים אזרחי ישראל ראו ג'בארין, לעיל ה"ש 8, בעמ' 83.
- 14 כך למשל מאבקים בישראל בעניין שוויון לדיילות בחברת אל-על, חברות במועצה דתית, וגיל פרישה שווה לנשים וגברים. בארה"ב התקיימו התדיינות בנושא הנחות שניתנו לנשים בכניסה למועדון לילה, פנסיות נמוכות לאלמנים לעומת אלמנות, וכיו"ב. ראו בעניין זה בילסקי, לעיל ה"ש 10, בעמ' 547-551; נוי רימלט **הפמיניזם המשפטי מתיאוריה למעשה – המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארצות הברית** פרק 1 (2010) (להלן: רימלט).
- 15 להקת חיל האוויר "הטובות לטייסים" (מילים: דידי מנוסי). ניתן להאזנה: www.youtube.com/watch?v=jXOsne6Uxfo השיר כלל את הבתים להלן:
 "כל אחת אחת ושתיים
 מעפעפת בריסים
 כי אם הטובים לטיס
 הטובות לטייסים.
 איש בר מזל זוכה בפיס
 אפילו אין לו כרטיסים
 והטובים הולכים לטיס
 כי הטובות לטייסים".
- 16 בעת הגשת העתירה היו אלו הוראות ס' 15, 16, 29, 39, 40 לחוק שירות בטחון [נוסח משולב], התשמ"ו-1986.
- 17 לשירות קרבי וכן קצונה בכירה בצה"ל השלכה חיובית על הזדמנויות תעסוקתיות ופוליטיות, הן בסקטור הפרטי והן בציבורי, הן ברמה המקומית והן בארצית. ראו בעניין זה: אורנה ששון-לוי זהויות במדים – גבריות ונשיות בצבא הישראלי (2006) (להלן: ששון-לוי); יובל דוניו גרעון "גנרלים ופוליטיקה בישראל" **אימגו מגזין מאמרים** (2005) www.e-mago.co.il/Editor/actual-293.htm; על תפקידיהם של המועמדים לראשות הממשלה בצבא ראו אבי אליהו "קולות החיילים" www.mako.co.il/pzm-weekend/Article-4e859e9cf5f4a31006.htm 11.10.2012.
- 18 בג"ץ 104/87 נבו נ' בית הדין הארצי לעבודה, פ"ד מד(4) 749 (1990).
- 19 שם, בעמ' 756.
- 20 MARTHA MINOW, *MAKING ALL THE DIFFERENCE: INCLUSION, EXCLUSION, AND AMERICAN LAW* (1990).
- 21 ראו למשל רימלט, לעיל ה"ש 14; וכן אורית קמיר "תפיסות של שוויון: משוויון כמושתת על דמיון לשוויון כמושתת על כבוד האדם" **אי/שוויון** 15 (אורי רם וניצה ברקוביץ עורכים, 2006).

- 22 תפקיד זה בוטל ב־2001 עם פירוקו של חיל הנשים, במקומו קיים היום תפקיד של יועצת הרמטכ"ל לענייני מגדר.
- 23 ההוראות נוגעות לתקופת השירות הסדיר, שירות מילואים, עילות לפטור משירות, והסמכה לקבוע בתקנות תפקידים המיועדים לנשים.
- 24 הפ"ע 2.0701 "הגדרות", בס' 5.
- 25 בעניין זה הסתמכה העתירה במידה רבה על עניין פורז, ועל אמרות בית המשפט לגבי הצורך לבצע פעולות נוספות על מנת לקיים את השוויון. ראו עניין פורז, לעיל ה"ש 9, בעמ' 336.
- 26 ראו עניין שקדיאל ועניין פורז, לעיל ה"ש 9; וכן ע"ב 1/88 ניימן נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השתיים-עשרה, פ"ד מב(4), 177 (1988).
- 27 ת' 11 לתקנות סדר הדין בבית-המשפט הגבוה לצדק, התשמ"ד-1984, ק"ת 2321.
- 28 על פי ת' 12 לתקנות סדר הדין בבית-המשפט הגבוה לצדק, התשמ"ד-1984, ק"ת 2321.
- 29 בשג"ץ 215/95 אליס מילר נ' שר הביטחון.
- 30 המסמכים הוגשו גם הם במסגרת בשג"ץ 215/95, שם, וכללו נתונים שהתקבלו מנציגה בחיל הים האמריקני ששמחה לשתף פעולה בתמיכה בעתירה והעבירה לב"כ העותרת את המחקרים האחרונים המצויים בתחום.
- 31 לתיאור הנעשה מאחורי הקלעים בקביעת ההרכב שידון בעתירת אליס מילר ראו נעמי לויצקי העליונים: בתוככי בית-המשפט העליון 275 (מנחם פרי עורך, 2006).
- 32 שם, בעמ' 276, לויצקי מתארת את מעמדה של השופטת שטרסברג-כהן כ"לשון מאזניים" שהכריעה את קבלת העתירה.
- 33 בג"ץ מילר, לעיל ה"ש 1, פס' 23 לפסק דינו של השופט מצא.
- 34 שם, פס' 16 לפסק דינה של השופטת דורנר.
- 35 אביב מלחי "סג"מ רוני, טייסת קרב" וואלה! News 28.6.2001 news.walla.co.il/item/80698
- 36 לילך שובל "פורשות כנפיים: יותר נשים בקורס טיס" ישראל היום 28.10.2017 www.israelhayom.co.il/article/512111
- 37 ניר דבורי "לראשונה מפקדת טייסת בחיל האוויר" mako 16.1.2018 www.mako.co.il/news-16.1.2018/mako-military/security-q1_2018/Article-8f9248fd000161004.htm; אריאלה רינגל הופמן "טולי ממריאה: ריאיון עם מי שתהיה מפקדת הטייסת הראשונה בצה"ל" ynet 11.3.2018 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5155748,00.html
- 38 אורנה ששון-לוי "נשים בצבא מקצועי: ההשלכות המגדריות של המעבר לצבא מקצועי בישראל" המרחב הציבורי ה' 73 (2011). במסגרת זו התקיים ב־2017 דיון נוקב בדבר שילוב נשים במקצועות לחימה בחיל השריון, ובטנקים בפרט. ראו, למשל, יואב זיתון ואסף גזריק "הקרב על האישה בטנק: יש עוד לאן לצעוד קדימה" ynet 22.11.2016 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4882224,00; יוחאי עופר "הלוחמות שישולבו בטנקים לא יישלחו לחזית בזמן לחימה" מקור ראשון 9.3.2017 www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/868/482.html; מערכת ישראל היום "בשל שילוב נשים: לוחמים סירבו לצאת לקורס מפקדים" ישראל היום 28.2.2018 www.israelhayom.co.il/article/538947
- 39 ששון-לוי, לעיל ה"ש 17.
- 40 כרמית הבר ופנינה שרביט-ברוך שירות נשים בצה"ל – המשך התקדמות או נסיגה לאחור? (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2013).
- זכורה במיוחד התבטאותו של הרב אלי סדן ממכינת עלי בגנות נשיותן של נשים המשרתות בצה"ל: דנה ויס "לתת לאישה להרוג זה לא טוב לעם" mako 24.3.2018 www.mako.co.il/news-israel/24.3.2018/mako-local-q1_2018/Article-227c4bfda295261004.htm
- 41 שם; אלמוג, לעיל ה"ש 4; פ"מ 33.0207 "השירות המשותף" -330207-23252 www.idf.il/media/23252/330207-sherumeshutef.pdf
- 42 דפנה ברק-ארז "פמיניזם חברתי וזכויות חברתיות של נשים" זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל 855 (יורם רבין ויובל שני עורכים, 2004) (להלן: ברק-ארז "פמיניזם חברתי").

- 43 ראו, למשל, ברק־ארז "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 4; ג'בארין, לעיל ה"ש 8; פרנסיס רדאי "הצבא – פמיניזם ואזרחות" פלילים ט 185 (2000).
- 44 ראו, למשל, בג"ץ 453/94 שדולת הנשים בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד מח(5) 501 (1994) (ייצוג נשים בדירקטוריונים של תאגידים ציבוריים); בג"ץ 5235/01 טננבאום נ' המפקח הכללי, משטרת ישראל (פורסם בנבו, 10.2.2002) (חיוב שוטרות לצאת לקורס צוערות בתנאי פנימייה); בג"ץ 1758/11 גורן נ' הום סנטר (עשה זאת בעצמך) בע"מ (פורסם בנבו, 17.5.2012) (שכר שווה לנשים ולגברים).
- 45 בג"ץ 1000/92 בבלי נ' בית הדין הרבני הגדול, פ"ד מח(2) 221 (1994) (החלת חוקת השיתוף בבתי הדין הרבניים); חקיקת חוק למניעת הטרדה מינית, התשנ"ח–1998, ס"ח 166.
- 46 ראו, למשל, יובל אלבשן "נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט" עלי משפט ג(2) 497 (2003); זיו "עריכת דין לשינוי חברתי בישראל", לעיל ה"ש 2.
- 47 גיא מונדלק "זכויות חברתיות־כלכליות בשיח החוקתי החדש: מזכויות חברתיות לממד החברתי של זכויות האדם" שנתון משפט העבודה ז 65 (1999); נטע זיו "משפט ועוני – מה על סדר היום? הצעה לאג'נדה משפטית לעוסקים בייצוג אוכלוסיות החיות בעוני" עלי משפט ד 17 (2005); אבישי בניש "יישום 'תכנית ויסקונסיין' בישראל – היבטים משפטיים" עבודה, חברה ומשפט יא 121 (2005).
- 48 יובל אלבשן "וצדק לכל – על עריכת הדין הקהילתית" עדאלה (2004) www.adalah.org/uploads/oldfiles/newsletter/heb/jun04/jun04.html; קלריס חרבון "השתכנות מתקנת: סיפורן של נשים המתקנות עוול היסטורי" עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם 413 (דפנה ברק־ארז, שלומית יניסקי־רביד, יפעת ביטון ודנה פוגץ' עורכות, 2007); ג'וני גל "על החשיבות של מיצוי זכויות" ביטחון סוציאלי 73, 5 (2007); אהרוני ופיט, לעיל ה"ש 3.
- 49 ברק־ארז "פמיניזם חברתי", לעיל ה"ש 42.
- 50 איתך (מעכי): משפטניות למען צדק חברתי, www.itach.org.il.
- 51 בג"ץ 1512/04 חנוכה נ' המוסד לביטוח לאומי (פורסם בנבו, 14.8.2006).
- 52 בג"ץ 10662/04 חסן נ' המוסד לביטוח לאומי (פורסם בנבו, 28.2.2012).
- 53 תע"א 12215/09 בנטל נ' רשת גני ילדים של אגודת ישראל (פורסם בנבו, 12.10.2014).
- 54 אינסאף אבו שערב "קשר השתיקה: אלימות במשפחה נגד נשים ערביות־בדואיות כנגב" איתך (מעכי): משפטניות למען צדק חברתי (3.6.2013) www.itach.org.il/wp-content/uploads/maamad2013-06-03.pdf.
- 55 ראו רשימה של עיקרי ההישגים: www.itach.org.il/?page_id=51.

